२७

पूर्वकृदन्तम् -१

प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठे भवन्तः कृत्यप्रत्ययानां परिचयं प्राप्तवन्तः। अस्मिन् पाठे पूर्वकृदन्तस्य प्रथमभागस्य आलोचना करिष्यते। द्वितीयभागस्य तु उत्तरपाठे। अस्मिन् आलोचयिष्यमाणानां प्रत्ययानाम् कृत्संज्ञामात्रमस्ति न तु कृत्यसंज्ञापि। कृत्प्रत्ययाः सामान्यतया कर्त्रर्थे भवन्ति। किन्तु क्वचित् भिन्नार्थेऽपि इति तत्तत्सूत्रैः ज्ञास्यते। क्वचित् कृत्प्रत्ययः धातुमात्रात् विधास्यते। क्वचिच्च कश्चित् शब्दविशेषः उपपदम् भवति चेदेव धातोः कृत्प्रत्ययो विधास्यते। पाठेऽस्मिन् ण्वुल् -तृच् -ल्यु -णिनि -अच् -क -अण् -ट इत्येते प्रत्ययाः आलोचयिष्यन्ते। तत्र तत्र कृत्प्रत्ययसंयोजनेन निष्पन्नानाम् शब्दानाम् प्रक्रियाः अपि प्रदर्शयिष्यन्ते। किञ्च अन्ते निष्ठासंज्ञकप्रत्ययसम्बन्धिनी चर्चापि विधास्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- ण्वुल्तृचौ इति बहुप्रयोजनवतः सूत्रस्य अर्थं ज्ञास्यति।।
- कर्त्रर्थातिरिक्तकर्माद्यर्थे कृत्प्रत्ययानाम् प्रयोगान् ज्ञास्यति।
- निष्ठासंज्ञकप्रत्ययानाम् प्रयोगान् अधिगमिष्यति।
- कारकः, कर्ता, गृहम्, प्रियः, कुम्भकारः, कुरुचरः, स्तुतः, कृतवान्, शीर्णः, शुष्कः, पक्वः, भावितः, दत्तः इत्येतेषाम् लौकिकव्यवहारोपयोगिनाम् कृदन्तशब्दानाम् प्रक्रियाः अधिगमिष्यति।
- तत्तदनुबन्धानाम् प्रयोजनम् ज्ञास्यति।

[२७.१] ण्वुल्तृचौ॥ (३.१.१३३)

सूत्रार्थः - धातोः ण्वुल्तृचौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ विधीयेते। ण्वुल्तृचौ इति प्रथमाद्विवचनान्तम्। अस्मिन् सूत्रे प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। तत्र प्रत्ययः इत्यस्य प्रत्ययौ (१/२), परः इत्यस्य परौ (१/२) इत्यनयोः द्विवचनान्ततया विपरिणामो भवति। ण्वुल् च तृच् च ण्वुल्तृचौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। धातोः ण्वुल्तृचौ कृतौ प्रत्ययौ परौ कर्तरि इति पदयोजना। सूत्रार्थो भवति - धातोः ण्वुल्तृचौ कृत्संज्ञकौ प्रत्ययौ परौ कर्तरि भवतः। एवञ्च अनेन सूत्रेण धातोः विहितौ प्रत्ययौ

कृत्संज्ञकौ भवतः। तौ च कर्त्रर्थे विधीयेते इति। ण्वुलः णकारस्य चुटू इत्यनेन इत्संज्ञा, अतः ण्वुल्प्रत्ययः णित् भवति। अस्य च फलम् अचो ञ्णिति इति सूत्रेण धातोः अन्त्यस्य अचः वृद्धिः, अत उपधायाः इत्यनेन धातोः उपधायाः वृद्धिः। ण्वुलः लकारश्च हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञको भवति, तेन लिति इति लित्स्वरः सिध्यति। ततः वु -मात्रं शिष्यते। तृचः चकारस्तु हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः, तेन तृ -मात्रं शिष्यते।

उदाहरणम् - कारकः। कर्ता।

सूत्रार्थसमन्वयः - कृ (डुकृञ् करणे, तनादि. उभय. अनिट्) धातोः प्रकृतसूत्रेण कर्त्रर्थे तृचि अनुबन्धलोपे कृ तृ इति स्थिते तृचः धात्वधिकारोक्तत्वात् तिङ्शिद्भिन्नत्वात् च आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते कृधातोः उपदेशे एकाच्त्वात् अनुदात्तत्वाच्च एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन तन्निषेधः भवति। ततः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन कृ इत्यस्य ऋकारस्य गुणे अकारे उरण् रपरः इत्यनेन रपरत्वे क् अर् तृ इति जायते। ततः कर्तृ इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च इत्यनेन अनङि कर् त् अन् स् इति जायते। ततः अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् इत्यनेन उपधादीर्घे कर् त् आन् स् इति जाते हल्ङ्यादिलोपे न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन पदान्तस्य नकारस्य लोपे कर्ता इति रूपं सिध्यति।

कृधातोः प्रकृतसूत्रेण ण्वुलि अनुबन्धलोपे कृ वु इति जाते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२७.२] युवोरनाकौ॥ (७.१.१)

सूत्रार्थः - यु वु एतयोरनाकौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण अनाकौ आदेशौ विधीयेते। युवोः (६/१) अनाकौ (१/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। युश्च वुश्च युवुः तस्य युवोः इति समाहारद्वन्द्वः (सौत्रं पुंस्त्वम्)। अनश्च अकश्च अनाकौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अन अक इत्युभावपि अदन्तौ आदेशौ। अत्र स्थान्यादेशयोः संख्यासाम्यात् यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा प्रवर्तते। सूत्रार्थस्तावत् - यु इत्यस्य स्थाने अन इत्यादेशः वु इत्यस्य स्थाने अक इत्यादेशः च भवति इति। अन अक इत्युभौ अपि अनेकालौ स्तः। अतः अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया उभौ अपि सर्वादेशौ भवतः।

उदाहरणम् - कारकः।

सूत्रार्थसमन्वयः - उपरि उक्तप्रकारेण कृ वु इति दशायां प्रकृतसूत्रेण वु इत्यस्य स्थाने अक इत्यादेशे कृ अक इति स्थिते स्थानिवद्भावेन अक इत्यादेशोऽपि णित्। तेन अचो ञ्णिति इत्यनेन कृ इत्यस्य ऋकारस्य वृद्धौ आकारे उरण् रपरः इत्यनेन रपरत्वे क् आर् अक इति जाते वर्णसम्मेलने कारक इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ कारकः इति रूपं सिध्यति।

कारकः इति रूपसाधनम् - करणार्थकात् तनादिगणपठितात् भूवादयो धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञकात् उभयपदिनः सकर्मकात् अनिटः कृधातोः करोति इति विग्रहे कर्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे कृत्संज्ञके कृदतिङ् इत्यधिकारे पठितेन ण्वुल्तृचौ इत्यनेन ण्वुल्प्रत्यये यथाक्रमं चुटू तथा हलन्त्यम् इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां णलयोरित्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तयोर्लोपे कृ वु इति जाते ण्वुलः णित्त्वात् अचो ञ्णिति इति सूत्रेण धातोः ऋकारस्य वृद्धौ आकारे उरण्रपरः इत्यनेन रपरत्वे कार् वु इति जाते यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषापरिष्कृतेन युवोरनाकौ इति सूत्रेण वोरकादेशे निष्पन्नस्य कारकशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नत्वात् प्रसङ्गात् अत्र पुंसि वर्तमानात् ततः सौ सकारस्य रुत्वे रेफस्य च विसर्गे कारकः इति रूपं सिध्यति।

अन इत्यादेशस्य उदाहरणाय सूत्रमिदम् प्रारभ्यते -

[२७.३] नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ (३.१.१३४)

सूत्रार्थः - नन्द्यादेर्ल्युः, ग्रह्यादेर्णिनिः, पचादेरच् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण ल्यु -णिनि -अच् इत्यादेशाः विधीयन्ते। नन्दिग्रहिपचादिभ्यः (५/३) ल्युणिन्यचः (१/३) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। नन्दिश्च ग्रहिश्च पच् च नन्दिग्रहिपच्, समाहारद्वन्द्वः। नन्दिग्रहिपच् आदिः येषां ते नन्दिग्रहिपचादयः, तेभ्यः नन्दिग्रहिपचादिभ्यः इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते। नन्द्यादिगणः, ग्रह्यादिगणः, पचादिगणः इति गणत्रयं पठितं पाणिनीयगणपाठे। टुनदि समृद्धौ (भ्वादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः हेतुमति च इति णिचि नन्दि इति जायते। अयमेव नन्द्यादिगणीयः, नान्यः। ग्रहि इत्यत्र इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इत्यनेन इक्प्रत्ययः। पचादिः आकृतिगणः। ल्युश्च णिनिश्च अच् च ल्युणिन्यचः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अत्र धातुप्रत्यययोः संख्यासाम्यात् यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा प्रवर्तते। सूत्रार्थस्तावत् - नन्द्यादिगणपठितधातुभ्यः ल्युप्रत्ययः, ग्रह्यादिगणपठितधातुभ्यः णिनिप्रत्ययः, पचादिगणपठितधातुभ्यः अच् -प्रत्ययः च परो भवति इति। अनेन सूत्रेण विहिताः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः भवन्ति। ते च कर्त्रर्थे विधीयन्ते। ल्यु इत्यस्य लकारः इत्संज्ञकः अतः यु इत्येव शिष्यते। णिनिः इत्यत्र णकारः चुटू इत्यनेन इत्संज्ञकः नकारोत्तरवर्तिनः इकारश्च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति इत्संज्ञकः। तेन इन् इत्येव शिष्यते। णिनेः णित्करणेन अत उपधायाः इत्यनेन उपधावृद्धिर्भवति। अचः चकारस्य हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञा।

उदाहरणम् - नन्दनः। ग्राही। पचः।

सूत्रार्थसमन्वयः - **नन्दयतीति नन्दनः** - समृद्ध्यर्थकस्य भ्वादिगणे पठितस्य भूवादयो धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञकस्य परस्मैपदिनः सकर्मकस्य सेटः इदितः नद् (टुनदि) इत्यस्य इदित्त्वात् मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषया परिष्कृतेन इदितो नुम्धातोरित्यनेन नुमि अनुबन्धलोपे न न् द् इति स्थिते नश्चापदान्तस्य झलि इत्यनेन नकारस्य झलि दकारे परे अनुस्वारे नंद् इति जाते अनुस्वारस्य

ययि परसवर्णः इत्यनेन अनुस्वारस्य परसवर्णे नकारे नन्द् इति जायते। ततः णिचि विहिते नन्दि इति णिजन्तसमुदायो भवति। अस्य च णिजन्तस्य नन्द्यादिगणे पठितत्वात् प्रकृतसूत्रेण तस्मात् कर्त्रर्थे ल्युप्रत्यये नन्दि ल्यु इति स्थिते लशक्वतद्धिते इत्यनेन लस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लस्य लोपे नन्दि यु इति जाते णेरनिटि इति णेर्लोपे नन्द् यु इति जाते यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषापरिष्कृतेन युवोरनाकौ इति सूत्रेण योरनादेशे निष्पन्नस्य नन्दनशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नत्वात् प्रसङ्गात् अत्र पुंसि वर्तमानात् सौ अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे नन्दन इति रूपं सिध्यति। एवमेव जनमर्दयतीति जनार्दनः।

गृह्णातीति ग्राही - ग्रह उपादाने (क्र्यादि. उभय .सेट्) इति धातोः ग्रह्यादित्वात् प्रकृतसूत्रेण कर्त्रर्थे णिनिप्रत्यये अनुबन्धलोपे ग्रह् इन् इति जाते णिनेः णित्त्वात् अत उपधायाः इत्यनेन उपधायाः अकारस्य वृद्धौ आकारे ग्राहिन् इति जाते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये सौ च इत्यनेन उपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन पदान्तनकारस्य लोपे ग्राही इति रूपं सिध्यति। एवमेव तिष्ठति इति स्थायी, मन्त्रयते इति मन्त्री इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति।

{सूत्रम्. **सौ च** (६.४.१३) = इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ।}

पचतीति पचः - डुपचष् पाके इति धातोः कर्त्रर्थे प्रकृतसूत्रणे अच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे पच् अ इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् सुविभक्तौ पचः इति रूपं सिध्यति। एवमेव वदतीति वदः, वक्तीति वचः, चलतीति चलः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

[२७.४] इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ (३.१.१३५)

सूत्रार्थः - इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण कप्रत्ययः विधीयते। इगुपधज्ञाप्रीकिरः (५/१) कः (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। इक् (प्रत्याहारः) उपधा यस्य सः इगुपधः इति बहुव्रीहिसमासः। इगुपधश्च ज्ञा च प्री च कृ च तेषां समाहारद्वन्द्वे इगुपधज्ञाप्रीकिर्, तस्मात् इगुपधज्ञाप्रीकिरः। समाहारे नपुंसकत्वेऽपि ह्रस्वाभावः सौत्रः, ततः प्रकृतिवदनुकरणं भवति इति परिभाषया प्रकृतिवद्भावात् ॠत इद्धातोः इत्यनेन रपरत्वे सति इरादेशः। इगुपधधातोः, ज्ञाधातोः, प्रीधातोः, कृधातोः च कृत्संज्ञकः कप्रत्ययः परो भवति कर्तरि इति सूत्रार्थः। अनेन सूत्रेण पूर्वोक्तधातुभ्यः विहितः कप्रत्ययः कृत्संज्ञक एव भवति। स च कर्त्रर्थे विधीयते। कप्रत्ययस्य ककारस्य लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञा अतः अकारमात्रं शिष्यते। कप्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणनिषेधः तथा च आतो लोप इटि च इत्यनेन आकारलोपः सिध्यति।

उदाहरणम् - बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रियः। किरः।

सूत्रार्थसमन्वयः - बुध्यते इति वा **बुधः** इत्यत्र बुध अवगमने इति धातोः उपधायाम् इक्प्रत्याहारस्थः उकारः अस्ति। अतः अस्य धातोः इगुपधत्वात् प्रकृतसूत्रेण कर्त्रर्थे कप्रत्यये अनुबन्धलोपे बुध् अ इति जायते। ततः

कप्रत्ययस्य आर्धधातुकसंज्ञायां पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन लघूपधगुणे प्राप्ते कप्रत्ययस्य कित्त्वात् क्ङिति च इत्यनेन तन्निषेधो भवति। ततः बुध इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये बुधः इति रूपं सिध्यति।

एवमेव कृश्यति इति कृशः, लिखति इति लिखः, क्षिपति इति क्षिपः इत्यादि सिध्यति।

जानाति इति **ज्ञः**। अत्र ज्ञा अवबोधने (क्र्यादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण कर्त्रर्थे कप्रत्यये अनुबन्धलोपे कप्रत्ययस्य कित्त्वात् आतो लोप इटि च इत्यनेन ज्ञाधातोः आकारस्य लोपे कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये ज्ञः इति रूपं सिध्यति।

प्रीणाति इति **प्रियः**। अत्र प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च (क्र्यादि. उभय. अनिट्) इति धातोः कर्त्रर्थे प्रकृतसूत्रेण कप्रत्यये अनुबन्धलोपे कित्त्वात् गुणनिषेधे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इत्यनेन ईकारस्य स्थाने इयङादेशे स्वादिकार्ये प्रियः इति रूपं सिध्यति।

किरति इति **किरः**। अत्र कॄ विक्षेपे (तुदादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः कर्त्रर्थे प्रकृतसूत्रेण कप्रत्यये अनुबन्धलोपे कित्त्वात् आर्धधातुकनिबन्धनगुणनिषेधः। ततः ॠत इद्धातोः इत्यनेन ॠकारस्य रपरे इर् इत्यादेशे स्वादिकार्ये किरः इति रूपं सिध्यति।

[२७.५] गेहे कः॥ (३.१.१४४)

सूत्रार्थः - गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण कप्रत्ययः विधीयते। गेहे (७/१) कः (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। विभाषा ग्रहः इत्यतः ग्रहः (५/१) इति पदमनुवर्तते। सूत्रार्थस्तावत् - ग्रहधातोः कृत्संज्ञकः कप्रत्ययः परो भवति गेहे कर्तरि। अनेन सूत्रेण धातोः विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। स च कर्त्रर्थे विधीयते।

उदाहरणम् - गृहम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - गृह्णाति धान्यादिकम् इति गृहम् इत्यत्र ग्रहधातोः प्रकृतसूत्रेण कप्रत्यये अनुबन्धलोपे ग्रह् अ इति जाते कित्त्वात् ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च इत्यनेन रेफस्य सम्प्रसारणे ऋकारे सम्प्रसारणाच्च इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे गृह् अ इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये गृहम् इति रूपं सिध्यति।

कर्मणि उपपदे धातोः कृत्प्रत्ययविधायकसूत्रमारभ्यते -

[२७.६] कर्मण्यण्॥ (३.२.१)

सूत्रार्थः - कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण अण्प्रत्ययः विधीयते। कर्मणि (७/१) अण् (१/१)इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम्

अधिकृतम्। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इति सूत्रानुसारं कर्मणि इति सप्तम्यन्तम् उपपदसंज्ञकम्। सूत्रार्थो हि - कर्मणि उपपदे धातोः कृत्संज्ञकः अण्प्रत्ययः परो भवति कर्तरि इति। अनेन सूत्रेण धातोः विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। स च कर्त्रर्थे विधीयते। अणः णकारः इत्संज्ञकः हलन्त्यम् इत्यनेन। तेन अकारमात्रं शिष्यते। अस्य च फलम् अचो ञ्णिति इति सूत्रेण धातोः अन्त्यस्य अचः वृद्धिः, अत उपधायाः इत्यनेन च धातोः उपधायाः वृद्धिः। अपि च आतो युक्चिण्कृतोः इत्यनेन युगागमोऽपि भवति।

उदाहरणम् - कुम्भकारः।

सूत्रार्थसमन्वयः - कुम्भं करोतीति कुम्भकारः इत्यत्र कुम्भ इति कर्म उपपदम् अतः प्रकृतसूत्रेण कृधातोः अणि अनुबन्धलोपे कुम्भ अम् कृ अ इति जाते अणः णित्त्वात् अचो ञ्णिति इत्यनेन ऋकारस्य वृद्धौ कुम्भ अम् कार् अ इति जाते कार इति कृदन्तयोगात् कुम्भरूपकर्मणि कर्तृकर्मणोः कृति इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तौ कुम्भ ङस् कार इति जाते गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इति परिभाषया उपपदमतिङ् इत्यनेन उपपदसमासे समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्यनेन ङसो लुकि कुम्भकार इति समुदायस्य एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये कुम्भकारः इति रूपं सिध्यति। एवमेव भाष्यं करोति इति भाष्यकारः, सूत्रं करोति इति सूत्रकारः इत्यादौ प्रक्रिया ज्ञेया।

[२७.७] आतोऽनुपसर्गे कः॥ (३.२.३)

सूत्रार्थः - आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण कप्रत्ययो विधीयते। आतः (५/१) अनुपसर्गे (७/१) कः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। कर्मण्यण् इत्यतः कर्मणि (७/१) इति पदमनुवर्तते। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। अविद्यमानः उपसर्गः यस्य असौ अनुपसर्गः तस्मिन् अनुपसर्गे इति बहुव्रीहिसमासः। अत्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी। आतः इति धातोः इत्यस्य विशेषणमस्ति, अतः विशेषणत्वात् तदन्तविधौ आदन्तात् धातोः इत्यर्थो भवति। सूत्रार्थस्तावत् - कर्मणि उपपदे अनुपसर्गात् आदन्तात् धातोः कृत्संज्ञकः कप्रत्ययः परो भवति कर्तरि इति। सूत्रमिदं कर्मण्यण् इत्यस्य अपवादभूतम्। अनेन सूत्रेण धातोः विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। स च कर्त्रर्थे विधीयते। कप्रत्ययस्य ककार इत्संज्ञकः। अस्य फलं तु प्रागुक्तमेवास्ति।

उदाहरणम् - गोदः।

सूत्रार्थसमन्वयः - गां ददातीति गोदः। अत्र गो इति कर्म उपपदम्। किञ्च दा (डुदाञ् दाने) इति उपसर्गरहितः आकारान्तधातुः। अतः प्रकृतसूत्रेण अण् -अपवादे कप्रत्यये अनुबन्धलोपे गो अम् दा अ इति जाते कप्रत्ययस्य कित्त्वात् आतो लोप इटि च इत्यनेन दा इत्यस्य आकारस्य लोपे द इति कृदन्तयोगेन गोरूपकर्मणि कर्तृकर्मणोः कृति इति षष्ठीविभक्तिर्भवति। ततः गो ङस् द इति जाते गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव

उपपदमतिङ् इत्यनेन उपपदसमासे कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्यनेन ङसो लुकि **एकदेशविकृतमनन्यवत्** इति न्यायेन समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये गोदः इति रूपं सिध्यति। एवमेव धनं ददाति इति धनदः, कम्बलं ददाति इति कम्बलदः इत्यादौ प्रक्रिया।

[२७.८] चरेष्टः॥ (३.२.१६)

सूत्रार्थः - अधिकरणे उपपदे चरः टः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण टप्रत्ययः विधीयते। चरेः (५/१) टः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। अधिकरणे शेतेः इत्यतः अधिकरणे (७/१) इति पदमनुवर्तते तच्च तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति सूत्रेण उपपदसंज्ञकं भवति। चरेः इत्यत्र धातुनिर्देशे चर् -धातोः इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इत्यनेन इक्प्रत्ययः। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। अधिकरणे उपपदे चर् -धातोः कृत्संज्ञकः टप्रत्ययः परो भवति कर्तरि इति सूत्रार्थः। अनेन सूत्रेण धातोः विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। स च कर्त्रर्थे विधीयते। टप्रत्ययस्य टकारः इत्संज्ञकः। तेन अ -मात्रं शिष्यते। टित्करणस्य प्रयोजनं टिड्ढाणञादिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गे ङीप् -प्रत्ययविधानम्।

उदाहरणम् - कुरुचरः।

सूत्रार्थसमन्वयः - कुरुषु चरति इति कुरुचरः। अत्र कुरु इत्यधिकरणमुपपदमस्ति। किञ्च चर गतिभक्षणयोः (भ्वादि. परस्मै. सेट्) इति धातुरपि अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण कर्त्रर्थे टप्रत्यये अनुबन्धलोपे कुरु सुप् चर् अ इति जाते गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव उपपदमतिङ् इत्यनेन उपपदसमासे कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्यनेन सुपो लुकि **एकदेशविकृतमनन्यवत्** इति न्यायेन समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये कुरुचरः इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. ण्वुल्तृचौ इत्यस्य कोऽर्थः।

२. ण्वुल्तृचौ इत्यस्य किम् उदाहरणम्।

३. कारकः इत्यत्र अक इत्यादेशः केन।

४. पचः इत्यत्र केन कः प्रत्ययः।

५. प्रियः इत्यत्र कः प्रत्ययः केन।

६. गेहे कः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

७. कर्मण्यण् इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

८. आतोऽनुपसर्गे कः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

९. कुरुचरः इत्यत्र कः प्रत्ययः केन।

१०. टप्रत्ययस्य टित्करणम् किमर्थम्।

११. सूत्रकारः इत्यस्य कोऽर्थः।

१२. भाष्यकारः इत्यत्र कः प्रत्ययः।

अधना निष्ठाप्रकरणम् आरभ्यते। तत्रादौ निष्ठासंज्ञाविधायकसूत्रमारभ्यते -

[२७.९] क्तक्तवतू निष्ठा॥ (१.१.२६)

सूत्रार्थः - क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण निष्ठा संज्ञा विधीयते। क्तक्तवतू निष्ठा इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। यत्र सूत्रे निष्ठा इति पदं श्रूयते तत्र निष्ठापदेन क्तप्रत्ययस्य क्तवतुप्रत्ययस्य च ग्रहणमिति सूत्रस्यास्याशयः। क्त क्तवतु इत्युभयत्रापि ककारः इत्संज्ञकः लशक्वतद्धिते इत्यनेन। किञ्च क्तवतोः उकारोऽपि इत्संज्ञकः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन। उभावपि प्रत्ययौ आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञकौ भवतः। तौ वलादी अपि स्तः। अतः आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन कुत्रचित् इटः प्राप्तिः, क्वचित् वा इण्निषेधो भवति। उभयोः प्रत्यययोः ककारानुबन्धेन गुणवृद्धिनिषेधसम्प्रसाणादिकार्यं भवति। क्तवतोः उकारानुबन्धस्तु उगितश्च इति उगित्कार्यार्थः। अत्र प्रत्ययभेदेन यद्यपि रूपभेदो भवति। तथापि प्रक्रियायां न तथा तारताम्यम्।

उदाहरणम् - अग्रिमसूत्रेषु वक्ष्यते।

[२७.१०] निष्ठा॥ (३.२.१०२)

सूत्रार्थः - भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकस्ति। अनेन सूत्रेण निष्ठासंज्ञकप्रत्ययो विधीयते। निष्ठा (१/१) इति प्रथमैकवचनान्तम्। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) , भूते (७/१) इति चतुष्टयम् अधिकृतम्। कृदतिङ्, कर्तरि कृत् इति उभयमपि सूत्रम् अधिकृतम्। सूत्रार्थो हि - भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् धातोः निष्ठासंज्ञकौ क्तक्तवतुप्रत्ययौ परौ भवतः इति। अनेन सूत्रेण धातोः विहितौ प्रत्ययौ कृत्संज्ञकौ भवतः। किञ्च कर्तरि कृत् इत्यस्य अपवादभूतेन तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्रेण क्तप्रत्ययः भावकर्मार्थे भवति। अकर्मकधातुस्थले क्तप्रत्ययः भावे, सकर्मकधातुस्थले च कर्मणि भवति। अकर्मकस्थले कर्ता प्रथमान्तो भवति, सकर्मकस्थले च कर्ता तृतीयान्तः। क्तवतुप्रत्ययस्तु कर्तरि कृत् इति नियमानुसारं कर्तरि एव अकर्मकधातुस्थले सकर्मकधातुस्थले वा। अत्र च कर्ता प्रथमान्तो भवति इत्यस्ति तयोः प्रत्यययोः विशेषः।

उदाहरणम् - स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विश्वं कृतवान् विष्णुः।

सूत्रार्थसमन्वयः - अकर्मकधातुस्थले क्तप्रत्ययस्य उदाहरणम् -

स्नातं मया - स्ना (ष्णा शौचे, अदा.परस्मै.अनिट्) धातुः अकर्मकः। तस्माच्च धातोः भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् निष्ठा इति प्रकृतसूत्रेण भावे (धात्वर्थे) क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे क्तप्रत्ययस्य आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन तन्निषेधः। ततः स्नात इत्यस्य अद्रव्यत्वात् भावे सामान्ये नपुसंकम् इत्यनेन नपुंसकलिङ्गे औत्सर्गिकम् एकवचनम् भवति। ततः स्नात इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुप्रत्यये अतोऽम् इति सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे स्नातम् इति रूपं सिध्यति। स्नातं मया इत्यत्र मया इति अनभिहिते (अनुक्ते) कर्तरि तृतीया कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन।

सकर्मकधातुस्थले क्तप्रत्ययस्य उदाहरणम् -

स्तुतस्त्वया विष्णुः - स्तु (ष्टुञ् स्तुतौ, अदादि.उभय.अनिट्) इति सकर्मकधातोः भूतार्थे वृत्तित्वविवक्षायाम् प्रकृतसूत्रेण क्तप्रत्यये पूर्ववत् इण्निषेधे कित्त्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति प्राप्तस्य गुणस्य क्ङिति च इत्यनेन निषेधः। अत्र च क्तप्रत्ययः कर्मणि विहितः अत्र कर्म विष्णुः। अतः तदनुसारम् कृदन्तात् लिङ्गवचने विहिते स्तुतः इति रूपं सिध्यति। कर्मणः अभिहितत्वात् विष्णुः इत्यत्र प्रथमाविभक्तिर्भवति। कर्तुः अनभिहितत्वात् च कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीयाविभक्तिर्भवति।

कर्त्रर्थमात्रे क्तवतुप्रत्ययस्योदाहरणम् -

विश्वं कृतवान् विष्णुः - भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् कृ (डुकृञ् करणे, तनादि.उभय.अनिट्) इति धातोः कर्त्रर्थे क्तवतुप्रत्यये अनुबन्धलोपे इण्निषेधे कित्त्वात् आर्धधातुकनिबन्धनगुणनिषेधे कृ तवत् इति जायते। ततः कृतवत् इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सुवभिक्तौ अत्वसन्तस्य चाधातोः इत्यनेन उपधासंज्ञकस्य वकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य दीर्घे मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषापरिष्कृतेन उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इत्यनेन नुमागमे अनुबन्धलोपे कृतवान् त् स् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन सकारस्य लोपे संयोगान्तस्य लोपेः इत्यनेन संयोगान्ततकारस्यापि लोपे कृतवान् इति रूपं भवति। अत्र क्तवतुस्थले कर्त्रनुसारं लिङ्गवचनं भवति। यथा प्रकृते विष्णुः इति कर्त्रनुसारं लिङ्गवचनं जातम्। अन्यत्र च विश्वं कृतवती देवी, विश्वं कृतवन्तः देवाः, भाग्यं कृतवत् जगत् इत्यादावपि कर्त्रनुसारं लिङ्गवचनमस्ति।

{सूत्रम्. **अत्वसन्तस्य चाधातोः** (६.४.१४) = अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे।}

{सूत्रम्. **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** (७.१.७० = अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे।}

अत्र विशेषः - क्तवतुप्रत्ययः कर्त्रर्थे भवतीति हेतोः कर्म अनुक्तं भवति। तेन कर्मणि द्वितीया इत्यनेन द्वितीयाविभक्तिर्भवति। अत्र कृद्योगे कर्तृकर्मणोः कृति इत्यनेन प्राप्तायाः षष्ठीविभक्तेः न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् इत्यनेन निषेधः।

शॄ हिंसायाम् (क्र्यादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् निष्ठा इत्यनेन कर्मणि निष्ठासंज्ञके क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन प्राप्तस्य इडागमस्य श्र्युकः किति इति निषेधः, सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति प्राप्तस्य गुणस्य क्ङिति च इत्यनेन निषेधो भवति। ततः ॠत इद्धातोः इत्यनेन धातोः ॠकारस्य इत्वे उरण् रपरः इत्यनेन रपरत्वे हलि च इत्यनेन रेफान्तस्य उपधासंज्ञकस्य इकारस्य दीर्घे शीर् त इति जाते अग्रिमसूत्रमारभ्यते -

{सूत्रम्. **श्र्युकः किति** (७.२.११ = श्रिञ एकाच उगन्ताच्च गित्कितोरिण् न।}

[२७.११] रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः॥ (८.२.४२)

सूत्रार्थः - रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् षट् पदानि सन्ति। रदाभ्याम् (५/२) निष्ठातः (६/१) नः (१/१) पूर्वस्य (६/१) च (अव्ययम्) दः (६/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। नः इत्यत्र नकारादकारः उच्चारणार्थः। रश्च दश्च रदौ ताभ्याम् रदाभ्याम् इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। निष्ठायाः त् इति निष्ठात्, तस्य निष्ठातः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सूत्रे प्रयुक्तः पूर्वशब्दः सापेक्षम् अस्ति। तत्र कस्मात् पूर्वम् इति जिज्ञासा भवति। अतः निकटस्थनिष्ठाशब्दस्यैवात्र ग्रहणम् भवति। तेन निष्ठासंज्ञकात् प्रत्ययात् पूर्वस्य (दकारस्य स्थाने) इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थो हि - रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंज्ञकस्य त् इत्यस्य स्थाने न् इत्यादेशो भवति किञ्च निष्ठासंज्ञकात् प्रत्ययात् पूर्वस्य दकारस्य स्थानेऽपि न् इत्यादेशो भवति।

उदाहरणम् - शीर्णः। भिन्नः।

सूत्रार्थसमन्वयः - उपरि उक्तप्रकारेण शॄधातोः क्तप्रत्यये शीर् त इति जाते प्रकृतसूत्रेण निष्ठासंज्ञकस्य क्तप्रत्ययस्य तकारस्य स्थाने नकारादेशो भवति। यतो हि अयं तकारः **रेफात्** परोऽस्ति। ततः शीर् न् अ इति जाते रषाभ्यां नो णः समानपदे इति नकारस्य णकारादेशे शीर्ण इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये शीर्णः इति रूपं सिध्यति।

कर्तरि क्तवतुप्रत्यये प्रक्रियया शीर्णवान् इति रूपम् अपि भवति।

भिदिर् विदारणे (रुधादि. उभय. अनिट्) इति धातुः सकर्मकः। अतः निष्ठा इति सूत्रेण कर्मणि क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे भिद् त इति जाते आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति निषेधः, सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति प्राप्तस्य गुणस्य क्ङिति च इत्यनेन निषेधो भवति क्तप्रययस्य कित्त्वात्। ततः प्रकृतसूत्रेण **दकारात्** परस्य तकारस्य नकारे पूर्वस्य दकारस्यापि नकारे भिन्न इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये छिन्नः इति रूपं सिध्यति।

कर्तरि क्तवतुप्रत्यये प्रक्रियया छिन्नवान् इति रूपम् अपि भवति।

द्रा कुत्सायां गतौ (अदादि.परस्मै.अनिट्) इति धातोः भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् निष्ठा इत्यनेन निष्ठासंज्ञकक्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे धातोः एकाच्त्वात् अनुदात्तत्वात् च प्राप्तस्य इडागमस्य निषेधे द्रा त इति जाते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२७.१२] संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः॥ (८.२.४३)

सूत्रार्थः - निष्ठातस्य नः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदचतुष्टयात्मकम्। अनेन सूत्रेण निष्ठातस्य नत्वं विधीयते। संयोगादेः (५/१) आतः (५/१) धातोः (५/१) यण्वतः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति सूत्रात् निष्ठातः (६/१) नः (१/१) इति पदद्वयमनुवर्तते। संयोगः आदिः यस्य सः संयोगादिः तस्मात् संयोगादेः इति बहुव्रीहिसमासः। यण् अस्य अस्तीति यण्वान् (तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति मतुप्प्रत्ययः, मादुपधायाश्च इति मतुपः मकारस्य वकारः।) तस्माद् यण्वतः। निष्ठायाः त् इति निष्ठात् तस्य निष्ठातः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। आतः इति धातोः इत्यस्य विशेषणम् अतः तदन्तविधौ आदन्तात् धातोः इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थस्तावत् - संयोगादेः यण्वतः आदन्तात् धातोः परस्य निष्ठासंज्ञकस्य तकारस्य स्थाने नकारादेशो भवति। अर्थात् धातोः आदौ संयोगवर्णः स्यात्, ततः तस्मिन्नेव धातौ यण्प्रत्याहारस्थेषु य् -व् -र् -ल् -वर्णेषु कश्चित् स्यात् किञ्च स धातुः आकारन्तः स्यात् इति त्रितयमत्र अपेक्षितमस्ति निष्ठासंज्ञकतकारस्य नकारादेशविधानाय।

उदाहरणम् - द्राणः। ग्लानः।

सूत्रार्थसमन्वयः - उपरि उक्तप्रकारेण द्रा त इत्यत्र द्रा इति संयोगादिधातुः अस्ति, अपि च अयं धातुः आकारान्तः अस्ति, किञ्च धातौ यण्प्रत्याहारस्थः रेफवर्णः अस्ति इति अपेक्षितम् त्रितयमत्र वर्तते। अतः प्रकृतसूत्रेण निष्ठातकारस्य नकारादेशे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इत्यनेन नकारस्य णत्वे द्राण इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये द्राणः इति रूपं सिध्यति। कर्तरि क्तवतु -प्रत्यये द्राणवान् इत्यपि रूपम्। एवमेव प्रक्रिया ग्लानः, ग्लानवान् इत्यत्रापि।

शुष् -धातोः विहितस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशविधानाय सूत्रमिदमारभ्यते -

[२७.१३] शुषः कः॥ (८.२.५१)

सूत्रार्थः - शुषः निष्ठातस्य कः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण ककारादेशो विधीयते। शुषः (५/१) कः (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। कः इत्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति सूत्रात् निष्ठातः (६/१) इति पदमनुवर्तते। सूत्रार्थस्तावत् - शुष्धातोः विहितस्य निष्ठातकारस्य स्थाने ककारादेशो भवति इति।

उदाहरणम् - शुष्कः।

सूत्रार्थसमन्वयः - शुष शोषणे (दिवादि. परस्मै. अनिट्) इति अकर्मकात् धातोः भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् कर्तरि क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे शुष् त इति जाते ष्टुना ष्टुः इत्यस्य शुषः कः इत्यस्य च युगपत् प्राप्तिः। ततः पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रानुसारं शुषः कः (८.२.५१) इति पूर्वत्रिपादिस्थसूत्रं प्रति ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) इति परत्रिपादिस्थसूत्रस्य असिद्धत्वात् शुषः कः इति सूत्रेण निष्ठातकारस्य स्थाने ककारादेशे शुष्क इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये शुष्कः इति रूपं सिध्यति। कर्तरि क्तवतुप्रत्यये तु शुष्कवान् इति रूपमपि भवति।

डुपचष् पाके (भ्वादि. उभय. अनिट्) इति धातोः निष्ठा इत्येनन भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् कर्मणि क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे पच् त इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२७.१४] पचो वः॥ (८.२.५२)

सूत्रार्थः - पचः निष्ठातस्य वः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण वकारादेशो विधीयते। पचः (५/१) वः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। ककारादकार उच्चारणार्थः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति सूत्रात् निष्ठातः (६/१) इति पदमनुवर्तते। सूत्रार्थस्तावत् - शपच्धातोः विहितस्य निष्ठातकारस्य स्थाने वकारादेशो भवति इति।

उदाहरणम् - पक्वः।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण पच् त इति स्थिते पचो वः इति सूत्रेण तकारस्य स्थाने वकारादेशे पच् व इति जायते। ततः पचो वः (८.२.५२) इत्यस्य परत्रिपादित्वेन असिद्धत्वात् चोः कुः (८.२.३०) इत्यनेन चकारस्य कुत्वे ककारे पक्व इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये पक्वः इति रूपं सिध्यति।

कर्तरि क्तवतुप्रत्यये पक्ववान् इति रूपमपि।

भूधातोः हेतुमति च इति हेतुमण्णिचि णित्त्वात् अचो ञ्णिति इति अजन्तलक्षणावृद्धौ औकारे एचोऽयवायावः इति औकारस्य स्थाने आवादेशे भावि इति णिजन्तशब्दरूपम् भवति। ततः सनाद्यन्ता धातवः इत्यनेन भावि इत्यस्य धातुसंज्ञास्ति। स च सकर्मकोऽपि अस्ति। ततः भूतकालवृत्तित्वविवक्षायाम् निष्ठा इत्यनेन कर्मणि क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे भावि त इति जाते धातोः अनेकाच्त्वात् सेट्त्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति इडागमे अनुबन्धलोपे भावि इ त इत जाते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२७.१५] निष्ठायां सेटि॥ (६.४.५२)

सूत्रार्थः - णेः लोपः स्यात् सेटि निष्ठायाम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण णिलोपो विधीयते। निष्ठायाम् (७/१) सेटि (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। णेरनिटि इत्यतः णेः (६/१) इति पदम् अनुवर्तते। अतो लोपः

इत्यतः लोपः इति पदम् च। इटा सह वर्तते सेट्, तस्मिन् सेटि इति बहुव्रीहिसमासः। सूत्रार्थस्तावत् - सेटि निष्ठायाम् णिच्प्रत्ययस्य लोपो भवति इति। निष्ठाप्रत्ययस्य इडागमे इट्परत्वात् णेरनिटि इति न प्रवर्तते अतः प्रकृतसूत्रारम्भः इट्स्थले णिलोपाय।

उदाहरणम् - भावितः।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण भावि इत इत्यत्र सेट् निष्ठाप्रत्ययः परोऽस्ति। अतः निष्ठायां सेटि इति णेर्लोपे भाव् इत इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये भावितः इति रूपं सिध्यति।

भावि इत्यस्मात् क्तवतुप्रत्यये इडागमे भावि इ तवत् इति जाते प्रकृतसूत्रेण णिलोपे भावितवत् इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये भावितवत् सु इति जाते अत्वसन्तस्य चाधातोः इति अत्वन्तस्य उपधायाः दीर्घे उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इत्यनेन नुमागमे अनुबन्धलोपे हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्ततकारलोपे वर्णसम्मेलने च भावितवान् इति रूपं सिध्यति। सूत्रेणानेन स्वार्थणिच् हेतुमण्णिच् इत्युभयोः णिचोः लोपो भवति।

डुदाञ् दाने (जुहोत्यादि. उभय. अनिट्) इति सकर्मकः धातुः घुसंज्ञकः दाधाघ्वदाप् इत्यनेन। अस्माच्च धातोः भूतार्थवृत्तित्वविवक्षायाम् निष्ठा इत्यनेन कर्मणि क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे दा त इति जाते धातोः अनुदात्तत्वात् इडागमनिषेधे दा इत्यस्य घुसंज्ञकत्वात् घुमास्थागापाजहातिसां हलि इत्यनेन आकारस्य ईत्त्वे प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२७.१६] दो दद्घोः॥ (७.४.४६)

सूत्रार्थः - घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात् तादौ किति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण दथ् -आदेशो विधीयते। दः (६/१) दथ् (१/१) घोः (६/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति इत्यतः ति (७/१) किति (७/१) इति पदद्वयमनुवर्तते। दाशब्दस्य षष्ठ्येकवचने आतो धातोः इत्यनेन आकारलोपे दः इति रूपं भवति। ति इति किति इत्यस्य विशेषणमस्ति। अतः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया तदादिविधौ तादौ किति इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थो हि - तादौ किति घुसंज्ञकस्य दाधातोः स्थाने दथ् इत्यादेशो भवति। दथ् अनेकाल् अस्ति। अतः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया दा इति सम्पूर्णस्थाने दथ् इत्यादेशो भवति।

{सूत्रम्. **आतो धातोः** (६.४.१४०) = आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः।}

अत्र विशेषः

दो दद्घोः इति सूत्रेण विधीयमानस्य आदेशस्य स्वरूपविषये मतचतुष्टयमस्ति -

तकारान्तः आदेशः - दत् (दत् + घोः = दद्घोः)।

दकारान्तः आदेशः - दद् (दद् + घोः = दद्घोः)।

धकारान्तः आदेशः - दध् (दध् + घोः = दद्घोः)।

थकारान्तः आदेशः - दथ् (दथ् + घोः = दद्घोः)।

अत्र सर्वत्रापि जश्त्वे सूत्रस्थः दद्घोः इति निर्देशः उपपन्नो भवति। भाष्यकृता तु थान्त एव पाठः समर्थितः। स एवात्र उपन्यस्तः।

उदाहरणम् - दत्तः।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण दा त इति जाते प्रकृतसूत्रेण दा इत्यस्य स्थाने दथ् इति सर्वादेशे दथ् त इति जाते खरि च इत्यनेन तकारस्य स्थाने चर्त्वे तकारे दत्त इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये दत्तः इति रूपं सिध्यति।

कर्तरि क्तवतुप्रत्यये तु दत्तवान् इति रूपमपि।

पाठगतप्रश्नाः -२

१३. निष्ठासंज्ञाविधायकसूत्रम् किम्।

१४. निष्ठा इत्यस्य कोऽर्थः।

१५. शीर्णः इत्यत्र निष्ठातकारस्य णत्वं केन।

१६. शुष्कः इत्यत्र कः प्रत्ययः केन।

१७. पचो वः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

१८. भावितः इत्यत्र णेर्लोपः केन।

१९. दो दद्घोः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

२०. ग्लानः इत्यत्र निष्ठातस्य नत्वं केन।

२१. भिद् -धातोः क्तप्रत्यये क्तवतुप्रत्यये च किम् रूपम्।

२२. पक्तः पक्वः इत्यनयोः कतरत् साधु।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे ण्वुल् -तृच् -ल्यु -णिनि -अच् -क -अण् -ट इत्येते प्रत्ययाः आलोचिताः सन्ति। यद्यपि कर्तरि कृत् इति सामान्यसूत्रेण कर्त्रर्थे कृत्प्रत्यया विधीयन्ते। तथापि केचित् प्रत्ययाः भिन्नार्थेऽपि भवन्ति। यथा क्तप्रत्ययः अकर्मकधातुस्थले कर्तरि सकर्मकधातुस्थले च कर्मणि भवति। भावेऽपि क्तप्रत्ययो भवति इति अन्तिमपाठे वक्ष्यते। क्तवतुप्रत्ययश्च कर्त्रर्थे एव भवति। कारकः, कर्ता, गृहम्, प्रियः, कुम्भकारः, कुरुचरः, स्तुतः, कृतवान्, शीर्णः, शुष्कः, पक्वः, भावितः, दत्तः इत्येतेषाम् कृदन्तशब्दानां

प्रक्रिया प्रदर्शिता। अन्ते निष्ठासंज्ञकयोः क्तक्तवतुप्रत्यययोः आलोचना विहिता। निष्ठातस्य स्थाने कदाचित् नकारः, क्वचित् ककारः, क्वचिच्च वकारः भवति। तेन सर्वत्र निष्ठातकारः न श्रूयते यथा - शुष्कः, शीर्णः, पक्वः इत्यादिषु।

पाठान्तप्रश्नाः

१. कर्मण्यण् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
२. आतोऽनुपसर्गे कः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
३. निष्ठासंज्ञकप्रत्ययविषये लघुप्रबन्धो लेख्यः।
४. रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
५. संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
६. कुम्भकारः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
७. गोदः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
८. कारकः, कर्ता इत्यनयोः रूपसिद्धिः कार्या।
९. नन्दनः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
१०. भावितः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. धातोः ण्वुल्तृचौ कृत्संज्ञकौ प्रत्ययौ परौ कर्तरि भवतः।
२. कारकः, कर्ता।
३. युवोरनाकौ इत्यनेन।
४. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः इत्यनेन अच् -प्रत्ययः।
५. कः प्रत्ययः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इत्यनेन।
६. गृहम्।
७. कुम्भकारः।
८. गोदः।
९. चरेष्टः इत्यनेन टप्रत्ययः।
१०. टिड्ढाणञादिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गे ङीप् -प्रत्ययविधानम्।

११. सूत्रम् करोति।

१२. अण्प्रत्ययः।

उत्तराणि-२

१३. क्तक्तवतू निष्ठा।

१४. भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्।

१५. रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः।

१६. निष्ठा इत्यनेन क्तप्रत्ययः।

१७. पक्वः।

१८. निष्ठायां सेटि।

१९. दत्तः।

२०. संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः।

२१. भिन्नः, भिन्नवान्।

२२. पक्वः।

।।इति सप्तविंशः पाठः।।